

АБАЙДЫҢ "ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ" БІЛІМ ҚҰНДЫЛЫҒЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аманова Ақнұр Ғаниматқызы

магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, ҚР, қ. Орал

Қыдыршаев Абат Сатыбайұлы

научный руководитель, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан педагогика ғылымдар академиясының академигі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, ҚР, қ. Орал

PROBLEMS OF THE VALUE OF EDUCATION IN ABAY'S "WORDS OF EDIFICATION"

Aknur Amanova

master's student, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Kazakhstan, Uralsk

Abat Kydyrshayev

doctor of Pedagogical Sciences, Professor, academician of the Kazakhstan Academy of Pedagogical Sciences, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Kazakhstan, Uralsk

Аннотация. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында бірегей ойшыл Абай Құнанбайұлы «Қара сөздерінің» әлеуметтік- танымдық сипатын айқындау, жаңа ұрпақты ұлттық құндылықтарға баулудағы тұжырымдамалық қағидаларын анықтау. Егер Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының «қара сөздерінің» рухани жаңғыру аясындағы танымдық сипаты тұрғысынан таразыланып, жаңа ұрпақты ұлттық құндылықтарға баулудағы теориялық-тәжірибелік қырлары айқындала жүйеленсе, ақын шығармаларының құндылығын ерекше сезіммен түсінуге және тәжірибеде шығармашылықпен қарауға тиімді ықпал етеді.

Abstract. Within the framework of the «Ruhani zhangyru» program, the unique thinker Abay Kunanbayuly identified the socio - cognitive character of the «Words of edification», identified the conceptual principles of introducing a new generation to national values. If the cognitive character of Abay (Ibrahim) Kunanbayev's «Words of edification» in the context of spiritual modernization is weighed and the theoretical and practical aspects of introducing a new generation to national values are systematized, it will effectively contribute to a special sense of understanding and creative approach to the value of the poet's works in practice.

Ключевые слова: қара сөз, проза, жазба әдебиет, жастар, білім, тәрбие, педагогикалық ұстаным.

Keywords: words of edification, prose, written literature, youth, education, upbringing, pedagogical position.

Абай Құнанбаев – қазақтың ұлы ақыны, жазушысы, қоғам қайраткері, қазіргі қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы, композитор, өз халқын ағартуда үлкен рөл атқарған қазақ, орыс және еуропалық мәдениеттерді жақындастыру рухында мәдениетті реформалаушы. Ол қазақ әдебиетіне көптеген жаңа нысандары енгізді.

Абай жаңа өмірге апаратын жолды ағартуда, түрлендіруші еңбектен, адамның рухани еркіндігінен көрді, ал тәрбиелеуде әдебиет пен ең алдымен поэзияға көрнекті орын берді. Сондықтан ол жастарды ағартуды ақынның шынайы мақсаты деп санайды. Абай өзінің әдеби еңбектерінде, сөзсіз, көрнекті тұлға бола отырып, қара сөздерінде оқыған және ойлы кеңесші, әңгімеші, кедергісіз тәлімгер, мұғалім ретінде әрекет етеді.

Абай жастарды надандықтың, әдепсіздік пен жамандықтың зиянды әсерінен қорғауға тырысады. Ол отбасының балалардың дүниетанымы мен мінезін қалыптастыруға әсеріне үлкен мән берді, ата-аналардан өздерін тәрбиелеуді талап етті, әйтпесе олар балаларды тәрбиелей алмайды.

Қазақстанда ұлы ақын, ойшыл, ағартушы, революцияға дейінгі кезеңдегі демократ ретінде Абай туралы көптеген зерттеулер жазылған. М. Әуезов, Қ.Бейсембиев, Е. Бекмаханов, О. Сегізбаев, Б. Ғабдуллин, С. Зимнов, А. Марғұлан, С. Мұқанов, М. Сильченко, Н. Смирнова және т. б. еңбектері [1]. оның ағартушылық-педагогикалық мұралары аз зерттелген. Абайдың ақындық шығармашылығы оның педагогикалық көзқарастарынан ажырағысыз.

М. Әуезов Абай шығармаларын олардың тәрбиелік мәні тұрғысынан зерттеу қажеттілігі туралы алғаш рет айта бастады.

"Абайдың адамгершілік туралы Қара сөздерін алайық", - деп жазды ол. "Олардың арасында біздің шындыққа үлкен жетістікпен қызмет ететін көптеген адамдар бар" [3].

Ал әдебиеттің ерекше жанрын білдіретін прозалық шығармалар Қара сөздер тек кеңес заманында жарық көрді. Дегенмен Абайдың поэтикалық, прозалық шығармалары ақынның туған жерінде қолжазба түрінде кеңінен таралды. Өлеңдер жазылып, жатталып, ауызша айтылды, ал прозалық шығармалар қолжазбада таратылды. Абай Құнанбаевтың шығармашылығында "Гаклия" немесе "Қара сөз" қандай орын алады?

Абай шығармашылығының ірі зерттеушісі Мұхтар Әуезов былай деп жазды: "Қара сөзді жатқызуға болатын жанрды атау қиын". Мұнда ақынның философиялық-моралистік, әлеуметтік-публицистикалық және әшкерелеу-сатиралық тұжырымдары бар. Жалпы алғанда, бұл бейбіт, не ирониялық, не оқырманмен терең қайғылы әңгіме, бұл "сөздер" ең алдымен мұқият стилистикалық бөлінуімен ерекшеленеді". Мұхтар Әуезов Абайдың толғандыратын өмірлік проблемалары туралы философиялық толғаулары мен "тыңдаушыға сұхбаттасушыға оған көзбе-көз ауызша жүгіну нысанында айтылған" әңгіме-пайымы бар осы қырық бес сөздің Абай үшін және қандай мақсатта жазылғанын жақсы түсінді. Ақын тыңдаушыларды негізінен аға буын адамдары деп санады. Ол олардың ойлау деңгейін, дүниетанымының ерекшелігін ескерді, сондықтан ол өзінің әңгімелерін-афоризмдер мен халықтық мақал-мәтелдерге толы ерекше, қол жетімді бейнелі тілде жазды. Куәгерлер" сөздер " оқырмандар мен тыңдаушылар арасында поэтикалық шығармалардан кем емес танымалдыққа ие болғанын куәландырады, өйткені оларда Абай қызықты, ерекше нысан өзінің өлеңдеріндегі сияқты ойлар мен идеяларды, сезімдер мен көңіл-күйлерді білдірді. Ол атынан өзіне тағайындау ақын: "Қарсы надандық, зұлымдық қарсы аударады, Ол өз ашу-ыза, скорбя. Адамдар оның сөзін жақын және алыс - шетінен шетіне дейін жеткізеді. Әділет соты, ақыл соты, сен ақылдысың және сен жазалайсың!"» [2].

Мұхтар Әуезов Абай Қара сөздерінде "ашулы судья немесе халықтың қайғысын көтерген адам болады, және мұндай жағдайларда оның "сөздері" үмітсіз қараңғылық үстемдігінің мұңды дәуірінде жалғыздыққа душар болған адамның қайғылы мойындауына айналады" деп әділ атап өтті. "Ашулы судья" ретінде ол қоғамдағы әлеуметтік жамандықтарды, зұлымдық пен әділетсіздікті аяусыз әшкереледі, ал "халықтың қайғысы" ретінде ол артта қалу мен надандыққа, ақынның пікірінше, халықты қорлайтын жағдайға душар еткен қақтығыстарға қатты наразы болды. Абай өз шығармашылығында халыққа зиян келтіретін, прогресс пен ағартушылыққа кедергі келтіретін барлық нәрсені әшкерелеп, айыптай отырып, өз сөзінің

әсер ету күшіне сенді. Бірақ шындық үміт қалдырмады, ақынға тек үмітсіздік әкелді.

Абайдың философиялық-поэтикалық сөздері ағартушылық қоғамдық идеал үшін күрестің өзіндік формасы болды. XIX ғасырдың тоқсаныншы жылдары, "Қара сөздер" жазылған кезде ақынның бүкіл жұмысының ең жемісті кезеңі болып табылады. "Қара сөздердің" бірінші сөзінде ақын былай деп жазды: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік» [2, 5].

Міне, мұның бәрі тек адамның қорлауы екендігі белгілі болды, ал ақын өзін: мүмкін "мені халық басқаруы", "білімімді көбейту", "дін рәсімдерін орындау", "бала тәрбиесімен айналысу" деп сұрайды. Мұның бәрін өзі үшін мүмкін емес деп санайды.

"Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ.", - деп жазды ол.

Абай барлық қырық бес қара сөзінде – әңгіме жазғанға дейін тоғыз жыл өтті және онда ақынның дауысына бей-жай қарамайтын замандастарына өзінің ішкі ойларын, ұмтылыстары мен қайғылы шағымдарын білдірді. Абайдың прозалық "сөздерінің" мазмұнына тоқтала отырып, олардың осы жылдардағы ақын өлеңдерінің үлкен циклімен идеялық-тақырыптық ұқсастығын анықтау қиын емес. Әділдікпен айта кету керек, поэтикалық шығармалардағы сыни бастама прозалық "Қара сөздерге" қарағанда әлдеқайда өткір. "Қара сөздердегі" жамандықтарды ұрып-соғу тонының біршама жұмсаруы Абай өзінің әңгімелерін аға буын адамдарына және ақын өзінің ең жақын пікірлестері немесе ізбасарлары деп санаған адамдарға жібергенімен түсіндіріледі. Сондықтан Абай олармен өз ойларымен бөлісті, ал поэзияда ол зұлымдықтың тасымалдаушыларын әшкереледі.

Абай өзінің көптеген прозалық қара сөздерінде өлеңдеріндегі күрделі поэтикалық образдармен мүсінделген терең философиялық ойларды ашады.

"Қара" (қара) термині "сөз" (сөз) терминімен бірге көптеген мағынаға ие. Түркі дәстүрі бойынша бұл рифмалық мәтіндердің емес, прозаның белгісі, бұл қайғы-қасіреттің белгісі, бұл маңызы жөнінен бірінші дәрежелі белгі. Еуропалық дәстүр бойынша, бұл афоризмдер мен әңгімелер жанры. Ал шын мәнінде "Қара сөз" – мойындау. Осы "қара сөздерде" этникалық қазақтардың тарихы, педагогикасы, моральдық және құқықтық мәселелері көтеріледі. "Қара сөздерді" жазу кезінде Абай барлық нәрсенің – істің, азғырудың бағасын біледі, бірақ бәрі өтіп, тек даналық қалады.

"Қара сөздер" – бұл мойындау және бұл өте жауапты жанр. Ол жазушыдан адалдық пен шынайылықты талап етеді, мұнда кішкене жалғандық пен суреттеу көзге тиген түрпідей болып көрінеді. Абай оның дауысы шөлдегі айқайдың дауысы емес екенін қалайды.

"Қара сөздер" бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтпаған үлкен тәрбиелік мәнге ие.

Абай: "мен бүгінгі күнге дейін жақсы өмір сүрдім бе, бірақ аз емес. Бірақ жолдың соңы көрініп тұрған кезде, мен шаршап, жанымнан шаршаған кезде, мен өзімнің жақсы ұмтылыстарымның бедеулігіне, адам өмірінің әбігерлігі мен әлсіздігіне көз жеткіземін". Осылайша Абай өз өмірінің қорытындысын шығарып, "өз ойларын" жазу шешімін түсіндіреді. "Мүмкін, біреу менің сөзімді ұнатуы мүмкін және ол оны өзі үшін қайта жазады немесе жай ғана есте сақтайды, ал егер жоқ болса, менің сөздерім, олар айтқандай, менімен бірге қалады"[2].

Ол жастарды оқуға, орыс ғылымын, түрлі жаңа қолөнерді игеруге шақырды, қоғамның игілігі үшін адал жұмыс істеуге кеңес берді.

Абай жастарды тәрбиелеуде отбасылық тәрбиеге ерекше мән берді. Абайдың ойынша, алғашқы және ең басты тәрбиешілер – мұғалімдер мен ата-аналар.

Абай надандық пен қараңғылыққа толы уақыт кетеді және оны жастар салатын жарқын әлем алмастырады деп сенді.

Абайдың педагогикалық көзқарасын ашуда Т.Тәжібаев, Қ. Жарықбаев, Х. Сүйіншалиев, А. Қазыбаев, Э. Нильдибаев, А. Сембаев, С. Сырымбетов және т. б. сияқты қазақстандық ғалымдардың еңбектерін атап өткен жөн.

Абайдың педагогикалық көзқарастары тарихтан алшақ, феодалдық-рулық жүйе жағдайында қалыптасты. Алайда, олар педагогикалық теорияның өте маңызды аспектілері бойынша біздің көзқарасымызға өте жақын немесе сәйкес келеді

"оның дене жазаларына қатынасы, оқыту мен тәрбиелеудің бірқатар принциптері: еңбек, адамгершілік, ақыл-ой, эстетикалық тәрбие арасындағы байланыс; жеке тұлғаны қалыптастырудағы тәрбиенің жетекші ролін тану; еңбек тәрбиенің негізгі құралдарының бірі ретінде және т.б."

Бұл ұлы ағартушының Шығыс халықтарының материалдық және рухани мәдениетінің тарихымен, Н.Г. Чернышевскийдің, В.Г.Белинскийдің, революциялық-демократиялық және педагогикалық көзқарастарымен жақсы таныс болуының және Абайдың ерекше қабілеттерінің арқасында мүмкін болды. Н.Б.Добролюбов, К.Д.Ушинский Батыс Еуропаның көрнекті мұғалімдері мен ағартушылары.

Абай тәрбиешінің, тәлімгердің педагогикалық шеберлігінің негізгі белгілері мақсаттылық, жалпы педагогикалық мәдениеттің жоғары деңгейі, ақыл-ой, жылы жүрек, педагогикалық талант, тұрақты ізденіске дайындық, тілектестік болып табылады деп есептеді.

Тәрбиеші, оның пікірінше, өз қызметінде тәрбиеге әсер етудің барлық факторларын қолдануы керек: отбасы, қоршаған орта, қарым-қатынас. Соңғысына ол ерекше мән берді.

Педагог – ғалым және педагог-практик бола отырып, сөздің тура және кәсіби мағынасында. Абай өз бақылауларын жалпылау негізінде, қазіргі және оған дейінгі педагогикалық ойдың дамуындағы прогрессивтік үрдістерге сүйене отырып, жас ұрпақты тәрбиелеу теориясы мен практикасына өз көзқарасы бар педагог-тәлімгер ретінде қалыптаса алды.

Абай – ұстаз, өз заманының қоғамдық ойының ең озық қозғалысын басқарған. Ол жарқын болашаққа жол бермейтін барлық кедергілер арқылы адамдарды жетелейтін ағартушының барлық жақсы қасиеттерін бойына сіңірді.

Ақын және ағартушы Абайдың бай мұрасынан оның прогрессивті идеялары біз үшін аса құнды, болашаққа ұмтылған және халықты жарық білімге шақыруға бел буған. Бұл идеялар жас ұрпақтың ақыл-ой тәрбиесінің өзіндік бағдарламасына әкелді. Абай Жаңа адамның — ақыл мен ағарту ісінің қайраткері, еңбек пен ғылымның, әлсіздер мен езілгендердің жақтаушысы ретіндегі идеалын бекітуге табанды түрде ұмтылды. Сондықтан ақын: "адам тек біліммен өмір сүреді, ғасыр тек біліммен қозғалады! Тек білім-жүректің нұры!»[3] деді.

Ақын білімнің жоқтығы, надандық адамды төмен етеді деген қатал шындықты жасырмайды. Тұлғаның рухани жетілуі көбінесе білім алуға, ағартуға байланысты. "Адамды білу, — деп жазды Абай, - бұл адамзаттың өлшемі".

Ақын-ағартушы жастарды жедел мүдделер үшін емес, өз халқының жарқын болашағына қызмет ету үшін, ар-ождан алдындағы парызын орындау үшін оқуға шақырады.

Абай өзінің бар болмысымен діни-схоластикалық білімге наразылық білдіреді. Оның пікірінше, мұндай білім құран мәтіндері мен діни даналықты мағынасыз есте сақтауды талап етеді. Ол медреседе өткізген жылдарын терең өкінішпен еске алады.

Молдалардың надандығын, олардың қараңғылығын, бір жағынан пайдаға деген ашкөздігін көріп, екінші жағынан Абай оларға ашық түрде айып тағып: "бұл өз жағдайының барлық кертартпалығын жақсы білетін және ешқашан бөліспейтін өтірікші және опасыз адамдар", - деді.

Абай білімді барлық игіліктен жоғары қояды. Бірақ ақын жастарға ақыл-ойды үйретіп қана қоймай, ғылымды игеруге шақырып қана қоймай, оларға жетудің белгілі бір жолдары мен тәсілдерін көрсетеді.

Біріншіден, ақын-ойшыл, оқытудың кез-келген түрінде тәлімгер студенттерді қызықтыруы керек деп жазады. Ол сенді оқыту міндетті міндет емес, кем дегенде қызықты, тіпті рахат, қуаныш болуы керек. Оқудан ләззат алу және қуаныш – балалардағы білім беріктігінің ең тиімді жолы.

Екіншіден, алған немесе оқығанды ұмытпау үшін оны үнемі қайталап отыру керек. Білімді түсіну және есте сақтау үшін Абай оқыту әдістемесінің әртүрлілігіне соңғы назар аударады.

Үшіншіден, Абай үшін білімді меңгеру жолындағы маңызды кезең – бастапқы оқыту. Бұл – өрмекшілердің бағаналы жолына апаратын түсініксіз жол. Білім берудің негіздері тек сауаттылықты игеруден ғана емес, ең алдымен адамның ең жақсы қасиеттерін тәрбиелеуден басталуы керек. Ақын олардың негізгілерін санайды: ұмтылыс, ынта, қызығушылық. "Ақиқатқа ұмтылу, — деп жазады ол, - және оны түсіну жоғары санадан туады; адамның сана-сезімі оның адамгершілігімен, ақыл-ойымен және ғылымға деген қызығушылығымен анықталады. Бұл қасиеттердің пайда болуы, ең алдымен, адамға туғаннан бастап берілетін сезімдердің тазалығы мен дененің беріктігіне ықпал етеді, ал олардың дамуы тек адал достарға, дана тәлімгерлерге байланысты" [2].

Абай мектептегі зайырлы оқытуды ғылымды игерудің жалғыз жолы деп санайтынын ерекше атап өткен жөн. Таным жолдары қандай, адам әлемді қалай жақсы біледі? Бұл сұраққа Абай былай деп жауап береді: "адам өзінің бар болмысымен ақиқат пен шындыққа ұмтылған кезде ғылым мен білімді меңгереді, құбылыстардың мәнін түсінеді". Ғылымға байлық, даңқ пен құрмет үшін баратын адам оның мәнін ешқашан түсінбейді. Сонымен қатар адам өзімізді мақсаттарға ұмтылған кезде ол адамның келбетін жоғалтады. Керісінше, еңбек нәтижесі ретінде байлық пен даңқ пен тану оған келгенде адам күшейеді.

Жастық шақ – танымның ең пайдалы кезеңі, деп есептейді Абай. Бұл қымбат уақытты жіберіп алмау сирек кездеседі. Сұлулық пен күш, шапшандық пен жастық шағы адамға дарымай, өмірдің ұсақ-түйегіне жұмсамай беріледі, - деп үйретеді Абай. Сұлулық пен ақыл синоним болып табылады, сондықтан жұмыс адамды әдемі етеді, ал жастар тез жүреді.

"Артық ештеңе жоқ. Басқа жолмен көтерілгісі келетін адам ақымақ"[2]. Абайдың осы жолдарын оқи отырып, қазақтың ұлы ақыны және орыстың ұлы замандасы А.П. Чехов бір-бірін әр түрлі сөздермен айтқан: адамда бәрі жақсы болуы керек деген ойға бой алдырасың. Мұның бәрі ақынның жан дүниесінен шығады деп сенуге болмайды. Бұл алыпсатарлық емес, бірақ жас кезінде Абай бастан кешкен фактілер.

Абай сіз білмейтін нәрсені білетін барлық адамдардан үйренуге болады және қажет деп санайды. Конденсаторы ретінде әрбір белгілі бір уақыт кезеңі бар адам байқаусызда жетіліп, адамның білімі мен танымдық қатары өсіп, көбейеді. Адамзат қоғамының өсіп келе жатқан біліміне жету үшін Сіз әр сағат сайын оқып, біліміңізді толықтыруыңыз керек. Бір күні ол бәрін біледі деп айтатын адам, аяқталған адам бәрін білген.

Абайдың педагогикалық көзқарастарында, оның шығармаларында біз өз заманымыздың педагогикалық ұстанымдары үшін көптеген құнды нәрселерді табамыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. М.Мырзахметұлы, Абайтану тарихы.
2. МКА Абай Кунанбаев «Қара сөз», «Книга слов». Семей, 2007, - 368.
3. Х.Ж.Сүйіншәлиев, Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, Алматы, 1956. – 151 бет.

